

הרצון למצוינות והידרדרות מדעי הרוח

ליאת פרידמן

יואב רינון, משבר מדעי הרוח. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2014

בשמחה רבה קיבלתי את ההזמנה לכתוב ביקורת על ספרו של יואב רינון. סוף סוף כתיבה על נושא כה חשוב. כבר שנים שאנו, נשות ואנשי מדעי הרוח, חווים צמצום משאבים ודחיקה של תחומי הלימודים השונים. הרצון לשמר את מורכבות התחום על שלל הדיסציפלינות ואת יצירתיות המחשבה במצב המתמשך של דלדול וזלזול במדעי הרוח יוצר תחושה של מצוקה עמוקה ואף עצבות רבה על ההידרדרות האינטלקטואלית המתמשכת.

לא רק ישראל נמצאת במשבר חמור בתולדות מדעי הרוח – העולם המערבי כולו נמצא בשפל חסר תקדים. רינון כותב שהמעמד הבכיר של מדעי הרוח החזיק מעמד מתקופת יוון העתיקה ועד סוף המאה ה-19 באירופה. למעמד זה, הוא טוען, שלושה מרכיבים: חינוך למצוינות אישית; היכרות קרובה עם מדעי הרוח ובעיקר עם השירה; והוראה של מדעי הרוח, כלומר השקעה במנגנוני רכישת הידע. באירופה עד לתקופה המודרנית רווחה התפיסה שהחינוך למצוינות מבוסס על לימוד של מדעי הרוח. לימודים אלו נתפסו כהכרחיים עבור כל מקצוע וכל התמחות, מעשית, תיאורטית או מחקרית. מדעי הרוח היו האמצעי למימוש מצוינות אישית.

כבר אצל אפלטון ומורו הרוחני, סוקרטס, אפשר למצוא תיאור של כוחה של השירה, ואף שיר הלל למחשבה ולאהבת הידע. אפלטון טען שהסיפורים שילדים ושילדות שומעים משפיעים על האישיות שלהם ושהם בבחינת מעצבי אופי. החינוך ביוון העתיקה היה מבוסס על לימוד שירה, באמצעות האזנה, שיחה ולימוד בעל פה, נוסף על מוזיקה וספורט. הסופיסטים השתמשו בשירה כדי להשפיע ולשכנע בבתי המשפט. ואריסטו, תלמידו של אפלטון, מחבר הפואטיקה, הראה את החשיבות של השירה, האמנות והיצירתיות למחשבה הפילוסופית ולחקר העולם.

כאשר רומא כבשה את יוון העתיקה, היא הטמיעה את לימודי השירה כאמצעי לקידום, להתנהלות תרבותית ולמצוינות. קיקרו יצר דיאלוג עם העבר היווני ושאף לחקות את שירתו, תוך כדי תחושת תחרותיות על מנת להתעלות עליו. מצוינות כזאת דרשה הכרה מעמיקה של שירת יוון העתיקה. היא התבססה, כדברי רינון, על "לימוד ופירוש של יצירות מופת יווניות ורומיות" (עמ' 30). לימוד ופירוש של יצירות המופת היו הבסיס לחינוך למצוינות. רינון מוסיף שאוגוסטינוס הקדוש קרא את יצירות המופת היווניות, ובתקופה מאוחרת יותר דנטה אליגיירי בחר בוורגיליוס כמדריך רוחני.

ברנסנס, מסביר רינון, התקיים דיאלוג שהיה מבוסס על הטקסטים היווניים והרומיים. התפיסה החינוכית הזו, הוא מסכם, הייתה קיימת עד למאה ה-19 ואפילו עד תחילת המאה ה-20. בספרי החינוך של התקופה מתוארת התבססות נרחבת על הלימודים הקלאסיים ודרישה לשליטה ביוונית ובלטינית העתיקות. אפילו בארצות הברית, הצעירה יחסית, המכללות הראשונות שקמו – הרוארד (ב-1636), וויליאם ומרי (1692), ייל (1701) ואחרות – דרשו ידע בספרות מופת וכלימודים קלאסיים כדי להתקבל בשעריהן.

לקראת סופה של המאה ה-19 זיהה פרידריך ניטשה את תחילת ההידרדרות החינוכית: במאמרו "שופנהאור כמחנך" הוא "קובל על כך שאבד כלח על המושג השכלה קלאסית" (עמ' 37). לטענת רינון, ניטשה מתלונן על כך שהחינוך נטש את התכלית החינוכית של מצוינות אישית והחל להכשיר להתמקצעות במקצוע יחיד עם דגש על מומחיות, ובכך זנח את ההשכלה הכללית ואת לימודי הרוח. מהלך זה החל את תהליך ההידרדרות במעמדם של מדעי הרוח ואת הצניחה בהשקעה בלימודים ובמחקר כולל. החינוך, טוען רינון בעקבות ניטשה, הפך לחינוך של "רסיסי ידע", כלומר, הוא מלמד ידע מקוטע שנועד רק להכשיר למקצוע מסוים ולא לספק השכלה כללית. נוסף על כך, ההתמקצעות של הלימוד האוניברסיטאי התבססה על קבלה עיוורת של המודל המדעי, של המדעים המדויקים ומדעי החיים. המודל המדעי העניק ל"מדעי" הרוח כסות של מחקר מדויק, מבוסס, מהימן, ובעיקר אובייקטיבי. אך לסגידה של מדעיות מסוג זה השלכות הרוח-אסון, טוען רינון, לא רק למדעי הרוח אלא בעיקר לחינוך האדם: מדובר למעשה ב"ויתור על היכולת לשנות את העולם באמצעות השפעה על האדם" (עמ' 15).

הפרק השני בספר מתמקד בהשלכות של אימוץ ההתמקצעות על שדה הספרות. אימוץ גישות כגון בלשנות, פסיכואנליזה, נרטולוגיה או פילוסופיה על ידי שדה

הספרות, טוען רינון, הוא "שורש הרע המצוי בשאיפתם של מדעי הרוח למדעיות" (עמ' 41). זוהי טענה מפתיעה, משום שבלשנות, פסיכואנליזה ופילוסופיה אינן יותר או פחות "מדעיות" מדיסציפלינות אחרות של מדעי הרוח. על כל פנים, הוא מוסיף וטוען שגישות אלו מצטמצמות להיבט אחד של "רוח האדם", כמו ניתוח של סימני השפה (על פי רולאן בארת) או מיפוי של מבני שארות (על פי האנתרופולוגיה של קלוד לוי־שטראוס) ובכך מרוקנות עצמן מכל משמעות אנושית. הכול נהפך, על פי גישות אלו, לטקסט (בדומה לביקורת התרבות של רולאן בארת). מגמה זו קוטעת את הרצון של מדעי הרוח להשכלה כללית, כמו בתקופות קדומות יותר, ואת השאיפה לחנך למצוינות. כך מציג רינון את ז'ק דרידה, שהציע את הדה־קונסטרוקציה כאסטרטגיית קריאה ש"מפרקת" את הטקסט בלי להרכיבו מחדש. רינון קובל על כך ש"בהשקפה הדרידיאנית" הפירוק הזה "נותר על כנו כמימוש תכלית־על של אסטרטגיית הקריאה" (עמ' 46-47), במקום לרתום את הקריאה לפרויקט רחב יותר של חשיפת הממד האנושי שבטקסט. דרידה אכן הציע "אסטרטגיית קריאה" כזאת, אך רינון מתעלם מהעובדה שהוא נקט עמדה זו דווקא כביקורת על כל צורת קריאה צרה וחד־צדדית המצמצמת את המורכבות האנושית. במילים אחרות, דרידה, שטוען ש"אין חוץ לטקסט", קובל לא פחות מרינון על הידרדרות ההשכלה הכללית.

בפרק זה מגלה רינון שנאה עזה לגישות הפוסטסטרוקטורליסטיות. הוא כותב: "בעצם ההדרה של האדם מתמונת העולם של התיאוריות שלהם הפרו דרידה ופוקו את אחד הערכים האתיים המרכזיים ביותר: חשיבותו וערכו הסגולי העליון של האדם" (עמ' 47). דרידה ופוקו, כמו שאר הוגי והוגות הפוסטמודרנה, אחראים להידרדרות מדעי הרוח, מסכם רינון. הוא מוסיף ומדגיש: "יש לומר מיד ובפה מלא: השינוי באופי הכתיבה האקדמית בתחום מדעי הרוח במעבר מהאידיאולוגיה הסטרוקטורליסטית לפוסט־סטרוקטורליסטית הוא לא פחות מקטסטרופה" (עמ' 49). רינון אמנם מתבסס על הביקורת של ניטשה, שכתב על הידרדרות מדעי הרוח בשלהי המאה ה־19, ומזכיר את אדמונד הוסרל, שכתב על המשבר במדעים האירופיים בשנות השלושים של המאה ה־20, לצד כמה הוגים אחרים – אך הוא לא מזכיר את אפלטון, שכבר לפני יותר מ־2,400 שנה כתב בפוליטאה על הידרדרות החינוך וקריסת האידאות אז. אלו טקסטים שנכתבו על הידרדרות מדעי הרוח דורות רבים לפני שדרידה ופוקו פרסמו את כתביהם. קשה להבין, אם כך, כיצד ניתן לייחס את ההידרדרות של מדעי הרוח במאה ה־20 להוגים שכותבים בסוף המאה ה־20.

עיקר זעמו של רינון יוצא כנגד ג'ודית באטלר. כתיבה, טוען רינון, הם דוגמה ל"בליל של כתיבה (מעורפלת במקרה הטוב, ובלתי ברורה במקרה השכיח) ואידיאולוגיה רופסת" (עמ' 60). רינון לא טורח לקרוא את באטלר, הוא רק מתבסס על דברי הביקורת של מרתה נוסבאום. אין ציטוט אחד מכתביה הרבים של באטלר שיכול לחשוף את כתיבתה "המעורפלת והרופסת" (ציטוט אחד מוצג בהערת שוליים וגם הוא לקוח מנוסבאום ולא מהמקור עצמו). נוסבאום מצוטטת שוב ושוב, ולטענת רינון, היא "מופת של בהירות מחשבתית וניסוחית כאחד" (עמ' 50). האם כתיבתה הרדודה של באטלר לא מאפשרת לרינון להבין את הכתוב ולכן הוא פונה לנוסבאום שתסביר את הטענות? או שהוא החליט שבאטלר "מייצרת שקר אכזרי" (עמ' 51) ולכן לא ראוי לקרוא את שכתבה, גם אם הוא כותב עליה דברים אלו?

עצוב לקרוא את ההתקפה של רינון על הפילוסופיה הפוסטמודרנית. ראשית, נרמה שהדיון על הידרדרות מדעי הרוח משמש תירוץ למתקפה על הגישה הפוסטמודרנית. רינון לא חייב לאהוב גישה זו – לא זו הבעיה. אך הוא מערבב עניין בעניין, ובמעשה זה הוא ממעיט מערך טענתו על המשבר במדעי הרוח. שנית, גם אם הפילוסופיה הפוסטמודרנית היא דוגמה להידרדרות מדעי הרוח, היא אינה יכולה להיות הסיבה להידרדרות. כאמור, זו בעיה קלה של סובב ומסובב. שלישית, כתבים פילוסופיים, להבדיל מכתבים ספרותיים, נוטים להיות אבסטרקטיים ו"יבשים". עיון חפוז בכתבי אריסטו, עמנואל קאנט, פרידריך הגל, קארל מרקס ולודוויג ויטגנשטיין יאפשר לכל קורא וקוראת להבין שאלו אינם כתבים מעוררי השראה ספרותית ושלעתיים קיים קושי רב לעקוב בהם אחר מהלכי הטיעון. יתר על כן, כתיבתו של רינון דומה במיוחד לסגנון הכתיבה שהוא מאשים בו את באטלר. הוא מציג טענה, מבוססת או לא ממש מבוססת, ומבקש להדגים את טענתו בעזרת דוגמה שאיננה ממש דוגמה, ולו רק בגלל בעיית הסובב והמסובב, אך בעיקר כי אין ממש דוגמה לכתיבתה. אם הכתיבה הפוסטמודרנית לוקה ברדידות לשונית, ב"מסד פילוסופי רעוע" או בטענות שבעיקר אינן "מחויבות למציאות" (עמ' 51), הרי כתיבתו של רינון גם היא דוגמה מצוינת לכך. ללא נדיבות אנושית כלפי מי שרינון כביכול קורא וללא ניסיון להבין את הכתוב מדגים רינון בכתיבתו את הידרדרות הרוח. רביעית, אם בתחילת הספר הוא מציג את הטענה שהידרדרות מדעי הרוח מוסברת על ידי הטמעת המודל המדעי, הרי כתבי הפוסטמודרנה הם דוגמה לא טובה לטענה זו. הפוסטמודרנה, היינו פוקו, דרידה, באטלר ואחרים/ות, יוצאת נגד הכימות המדעי כבסיס לאימות ולאמת. הסגנון המעורר בעיית הבנה אצל רינון הוא

סגנון החותר כנגד הכתיבה המדעית היבשה. יש הבדל בין הטענה שסגנון כתיבה הוא בעייתי – ייתכן מאוד שאכן כך הוא הדבר – לבין טענה שזהו סגנון מדעי האחראי להידרדרות ההשכלה הכללית. חמישית, אם התיאוריות הספרותיות אימצו את הגישה הפוסטמודרנית, אולי הבעיה נעוצה ברדידות התיאוריות הספרותיות ולא בפילוסופיה. אולי האימוץ ותרגום הפילוסופיה לספרות לוקה בחסר? אולי זהו חוסר הבנה של הטענות או המהלך הפילוסופי?

לקראת סוף הפרק חוזר רינון אל משבר מדעי הרוח ומציין את ההיבט התקציבי. הוא כותב, "הבעיה היא שמדעי הרוח והישגיהם נמדדים בכסף או בשווה כסף, כאילו אין הכסף אמצעי אלא מטרה" (עמ' 59). זו טענה חשובה ובעיה שכבר מרקס, כפי שרינון מסביר, ידע לזהותה. חבל רק שהדיון של רינון אינו מתמקד בניתוח מעמיק של הקשר בין הידרדרות מדעי הרוח ובין הגורמים להפיכת ההון לערך בחברה המערבית הקפיטליסטית.

בפרק האחרון של הספר נמצא את הטענה ש"יש בידנו האפשרות לחזור אל מה שקדם לאותה נקודה [...] כדי לשנות את ההווה ולבנות עתיד טוב יותר. מה שנדרש עתה, אפוא, הוא חזרה אל העבר הטרומ־מודרני" (עמ' 60). שני מאמרים מובאים כדוגמאות לשינוי הנדרש: מאמריהם של סטיבן גרינבלאט (Stephen Greenblatt) ושל אנדרו דלבנקו (Andrew Delbanco) מתורגמים ומשמשים לביסוס טענת רינון. אכן, אלו מאמרים מצוינים והקריאה בהם מהנה ומלמדת. אך ההתרפקות של רינון על העבר היפה מטרידה במיוחד. גם אם נרצה, לא נוכל להחזיר אחורה את הזמן ואת ההתפתחויות השונות, לטובה ולרעה. הרצון לשמר את העבר מוליכה בעיקר לדוגמטיות המתעלמת מהמתרחש. אכן, מדעי הרוח נמצאים במשבר עמוק, אך נדרש ניתוח מעמיק, דיון המתמקד במכלול של דיסציפלינות וחקירה של התנאים חברתיים, הכלכליים, האידיאולוגיים, הפסיכולוגיים והתרבותיים של המצב הקיים. מציאת אשמים/ות או הכפשת חוקרים וחוקרות במקום ניתוח של המצב לא תורמת לביסוס טענתו של רינון. זלזול בכתוב, קריאה מעוותת ולא מדויקת, חוסר כבוד לזולת (גם אם נמצאה טענה רופסת או לא מבוססת), ביטול של גישה הגותית שלמה (גם אם הגישה שגויה לחלוטין או לוקה בחסר) – אלו, לדעתי, סימפטומים של הידרדרות מדעי הרוח. ההכפשה מלמדת בעיקר על המכפיש ולא על מי שמוכפש או מוכפשת.

לסיכום, הרצון למצוינות – במקום ההתמקדות בדוגמה ה"רעה" וההתענגות שבהכפשה – הוא מסר חשוב שיש ללמוד מן העבר. הספרות הגדולה, השירה

היפה, הפילוסופיה ששינתה עולם והמחקר שפתח בעבורנו עולם ומלואו (כולל המדעי והמקצועי) ידעו לעשות כך כי ידעו לקחת את המצוין מן העבר ולהשתמש בו כדי לחדש את העתיד. החיקוי, הדוגמה הטובה, הציטוט והתחרות, כפי שרינון כותב, הם איכויות שיש ללמוד ליישם בעולם של הווה, לא כדי לחזור אל העבר, אלא כדי לפתח את העולם עכשיו.